

За каквото и да ни разказва нобелистът Орхан Памук неизбежно ни вплита в мрежата на хипнотичното си слово, в тъканта на разказа си, сравняван с една "постмодерна приказка на Шехерезада". Но и поставянето му в рамките на постмодернизма (с което самият той понякога не е съгласен) или което и да било друго "модерно" течение, би ни отнело от насладата да разгадаваме "културните кодове" и "шифрите", скрити в изключително богатото и многопластово наследство на съвременната турска литература. Така Нобеловата награда за Орхан Памук неизбежно разшири "обхвата на камерата", включвайки все нови и нови топови в едно "пътуване във времето" към неините извори, и оттам - отново към настоящето.

За днешното състояние на турската култура е важно да се познава онзи исторически развой, който са преживели турците като народ, тръгнал някога от Китайската стена, преминал Средноазиатските степи, покорил Мала Азия и стигнал до самото сърце на християнска Европа. Този дълъг път ги е сблъсквал с много цивилизации и култури, от които са черпели импулси, но и върху които са въздействали по един или друг начин. И може би Орхан Памук е именно писателят, който, по думите на журито, присъдило му Наградата за мир през 2005 г. по време на Франкфуртския панаир на книгата, "...като никой друг преди това е осъзнал следите, които западната цивилизация е оставила на Изтока и източната - на Запада".

Историята на турската литература е още едно ярко доказателство за това, че законът за взаимодействието на културите има универсален характер. Запазвайки много вълнуващи и поетични страници от паметта за изминалите векове, турската литература ни предлага едно невероятно многообразие от съвременни автори, творещи в различни стилове, чиито имена е трудно дори да изброим. Всъщност корените на турската литература са някъде в Централна Азия, историческата прародина на тюрките. Те са свързани с тяхното културно и литературно наследство. Първите тюркски писмени паметници са датирани от VI-VIII в., това са известните орхонско-енисейски рунически надписи, открити покрай бреговете на р. Енисей и разчетени през 1893 г. от датския езиковед Томсен. Създадени от различни автори и по различно време, орхонско-енисейските текстове притежават общи черти, позволяващи да се характеризират не само като епиграфски, но и като поетични паметници, да се проследи развитието на единна литературна традиция, разпространена на една доста обширна територия и просъществувала няколко столетия. Това е свят, в който все още човекът е близо до природата, която е и неговият най-важен Бог - Тенгри.

Оттогава до днес са запазени и стиховете на такива поети като Апрънчур Тигин, Чучу, Кюл Таркан, Ашък Тутунг и др., значителна част от които са създадени в кръга на

манихейската и будистката култура.

Приемането на исляма сред тюркските племена, започнало от X в., е важна цивилизационна промяна. Тя засяга езика, литературата, изкуствата, цялостната естетико-художествена система. Ислямът изиграва твърде важна обединителна роля за тях при все по-засилващата се тюркизация на Мала Азия, като изгражда разбирането им за общност. Промяната се изразява не само в отказа от предишните религиозни вярвания - шаманизъм, будизъм, манихейство, но и в начина на живот. Това е един качествено нов момент на преход от номадски към уседнал живот. Тюркските племена възприемат и новата за тях писменост - арабската, на която създават и оставят множество писмени паметници. В един от тях особено ярко се очертават чертите на този преход - това е "Книгата на дядо Коркут", записана значително по-късно от създаването си - през XV в. и състояща се от 12 цикли. Диван-ъ Люгат-ит Тюрк на Кашгарлъ Махмуд е другото много важно произведение от XI в, което съдържа ценни сведения за езика на турците и за средноазиатските тюркски народи и племена. То представлява своеобразен турски речник, по който арабите да могат да учат езика. Диванът съдържа 7500 турски думи.

С възприемането на новата религия се извършват и редица промени в езика, главно под въздействието на арабския език от свещените книги и на първо място от Корана. Въздействие, което за кратко време се разпростира от личните имена, през мерната система, системата от ценности, историческите герои и спомените за тях, знанията, образованието, възпитанието, етиката и т.н. Не трябва да се забравя, че ислямът навлиза през персийските земи. Този процес е последван от едно дълго турско-иранско съседство, така че двата езика - арабският като език на религията и персийският като език на изкуството и културата, доста време съжителствуват паралелно. По това време има и двуезични поети, пишещи и на арабски, и на персийски.

В определен смисъл ембрионалният период в развитието на класическата турска литература съвпада с раждането на Османската империя. Анадолската турска литература, формираща се през XIII в., е резултат от спояването на различни и разновременни културни традиции под влиянието на исляма. Оттогава до края на XIX в. турската литература се развива в контекста на мюсюлманската цивилизация.

Първите турски литературни произведения са датирани от XIII в., като повечето от тях са със суфийско (мистично) съдържание. Мистично-философската система, наречена "Илм-и Тасаввуф" (Ilm-i Tasavvuf), а най-често споменавана като суфизъм, така дълбоко прониква в литературата, че не би могло средновековната турска поезия - а и другите

тюрски мюсюлмански литератури, да бъдат напълно разбрани извън контекста на неговата философска основа.

В периода на създаване и укрепване на Османската империя през XIII-XV в. започва да се формира и османският език като своеобразна "сплав" от класическия персийски, арабския и тюркските говори. Възприемат се арабо-персийската метрика - аруз, и персийските поетични форми - месневи, касиде, газел. Последният се превръща в една от най-елегантните поетични форми, в създаването на които османските поети се проявяват като изключителни стилисти и майстори. Това е и най-популярният поетичен вид - броят на създадените от тях газели е по-голям от всички останали поетични форми, взети заедно. Любовта е основна тема на газела, и "...каквото е сонетът за италианците, това е газелът за персийците и турците" (Е. Гиб). Фузули, Баки и Недим са най-талантливите създатели на тази кратка поетична форма. Съществуват и други видове жанрови поетични сборници като месневитата, които по правило имат свои собствени заглавия. Ако това са любовни поеми, те носят имената на героя и героинята, например Хюсрев и Ширин. Ако ли пък са дидактични поеми, заглавията им често пъти са фантастични, украшателски, маниерни, като например "Полъхът на цветята" (Nevhat-ul Ezhar). Понякога могат да бъдат и описателно-тематични, като назовават обекта на творбата например Саки-Наме (Saki-Name), което означава "Книга за виночерпеца". Едни от най-разпространените сборници са диваните. Те включват събрани съчинения на даден автор, с изключение на дългите месневити, оформяни като отделни и независими книги.

Съществува и едно друго направление в османската литература - това е т. нар. поезия на текетата (XIII-XVI в.), която е вид религиозно народно творчество, силно повлияно от ислямския мистицизъм - тасавуфа, което оказва силно влияние за развитието на богато литературно творчество, основаващо се не само на основните моменти в учението, но и върху любовта към ближния, върху една много силна хуманистична струя. Често тези стихове са изпълнявани в дервишките текета в съпровод на музика. Най-силните поети на това течение са Юнус Емре, Несими, Кайгусуз Абдал, хаджи Байрам Вели, Хаяти и Пир султан Абдал. Друг клон на народната литература е ашъкско-сазовата, устна и изпълнявана в музикален съпровод на саза, до голяма степен основаваща се на интерпретацията на съхраненото в народната памет и в сравнително малкия брой разпръснати антологични сбирки, т. нар. джонк (conk).

Така се поражда голямото раздвоение в средновековната турска литература, определило и появата на две основни направления в нея: класическата (диванската литература), отговаряща на вкусовете и изискванията на ценителите на изящната словесност, на щастливото малцинство на високообразованата елитарна прослойка, и народната литература (която не е идентична с фолклора, както би могъл да

предположи европейския читател, а е особен вид лично творчество, на основата на народната традиция). Диванската литература се развива под влиянието на арабската и персийската, заимствайки и формите, и съдържанието, и е напълно противоположна на предходното литературно наследство, в което са звучали дивите гласове на кавала и кобуза, разнасящи се из степите и планините". Езикът е другото съществено различие в двете течения на старата турска литература. Османският се формира като официален литературен език, но той стои далеч от народния, говорим турски, съдържа елементи на арабската и персийската граматика, както и на речниковия им фонд. Езиковата разлика задълбочава и културната дихотомия между народ и елит в Османската империя, която бива преодоляна едва след кемалистките езикови реформи в началото на XX в.

През XVI в. Османската империя достига най-големия си разцвет. Истанбул се налага като един от най-интересните културни центрове през тази епоха. Това е и векът на великия Мимар Синан. Същевременно разцвет достига и калиграфията. По това време книгата се превръща в истинско произведение на изкуството. Кожените подвързии на ръкописната книга са богато украсени със златни и сребърни закопчалки, страниците са оформени с фини рисунки и изумяващи с изяществото си миниатюри, илюстриращи съдържанието на книгата.

XVI в. остава като "златния век" и в историята на османската поезия, заради върховете, до които достигат големите поети на тази епоха. Сред най-изтъкнатите от тях са Ахмед Паша, Месици, изключителната Михри-Хатун, наричана Слънцето сред жените и по-късно сравнявана със Сафо, най-големият лирик Махмуд Абдал Баки, Назми, Фигани, Фазли, Хаяли, Фузули, Неви, Хакани, Багдатлъ Рухи, Ташлъджалъ Яхия и др. В периода на разцвет на диванската поезия (XVI-XVIII в.) творят още такива големи османски поети като Багдатлъ Рухи, Наби, Нефи, Недим, Шейх Галиб, Вейси, Нергиси и други. Те създават най-зрелите и съвършени образци на класическата поезия, откъсвайки се от персийските образци и внасяйки местен колорит, моменти от всекидневието, в описанията на градовете и градския бит.

Първите признаци на европеизацията се проявяват в началото на XVIII в., останало в историята с красивото и романтично наименование "Епохата на лалетата" - "Ляле Деври". Всичко, идващо от Европа - облекло, вещи, забавления, предмети на изкуството - започнало да се нарича "фиренг", "ефрендж". В културния живот на Османска Турция огромна роля изиграва книгопечатането на турски език, въведено през 1729 г., когато е отпечатана първата турска книга в печатницата на Ибрахим Мютеферрика.

Това е общата културно-идейна атмосфера, в която се извършва трансформацията на турската литература, преходът от средновековието към съвременността, от източната традиция - към европейската, в руслото на която тя се развива и до днес.

Сериозните обществени промени по отношение не само на културата, но и на институциите, държавността, образованието, процесите на "европеизация" от епохата на танзимата продължават и с по-дълбоките преобразования, осъществени в първите десетилетия от основаването на Турската република и известни в историята като "кемалистки реформи" или "кемалистки революции". Това е периодът на формиране на новата културна идентичност на съвременна Турция, израсла от руините на империята. Тази идентичност преодолява разделението на "ориенталско" и "европейско", изгражда се чрез стремежа да се преодолее пропастта между тях. Турската култура търси новия си облик чрез синтеза между двете начала, чрез възможно най-пълното амалгиране между тези две толкова различни цивилизации, преживели и сблъсък помежду си, но и непрестанното приближаване една към друга. Затова може да се каже, че в най-общ смисъл европеизацията е взаимоотношение между обществото и културата, от което се ражда новата културна идентичност на турската нация, чрез която тя се интегрира в европейското културно пространство. Става въпрос за един наистина колосален духовен прелом, който може да бъде проследен във всяка сфера на културата.

Скъсвайки с традицията на дивана, творците от времето на танзимата създават първите произведения по европейски образец, както и новите литературни жанрове като роман, разказ, драма. Ибрахим Шинаси пише първата пиеса "Женитбата на поета", Намък Кемал - първия роман "Отмъщение" (Интибах). Голям е приносът на Зия Паша, Шемсеттин Сами, Реджаизаде Махмуд Екрем. Писателският кръг около списанието "Съкровищница на знанието (Сервети Фюнун) полагат началото на новите стилове и направления (парнализъм, символизъм). В областта на прозата най-значими са романите на Халит Зия Ушаклъгил "Синьо и черно" и "Забранена любов", и Мехмед Рауф - "Септември", първият психологически роман в историята на новата турска литература.

Движението за национален облик на турската култура е благоприятствано от промените в обществения и социалния живот след конституционните реформи от 1908 г. Али Джаниб Йонтем, Йомер Сейфеттин, Зия Гьокалп полагат основите на националната литература, основаваща се на разбираем и чист турски език, националните ценности и националния живот, обединявайки се около списанието "Млади пера", започнало да излиза от 1911 г.

Най-сериозната промяна в развоя на съвременната турска литература настъпва след основаването на Турската република и кемалистките реформи, засегнали из основи не само живота на обществото, държавата, но и културата. След промените в характера на държавата и нейното устройство, с прехода от конституционна монархия към светска и модерна република, културната политика на Мустафа Кемал Ататюрк се насочва към изграждане на новите образователни и културни институции. Сред най-важните реформи са "езиковата революция" от 1928 г., заменила арабското писмо с турска азбука на латинска основа, създаването на Турското езиково дружество, което да изгради новите езикови и литературни норми на националния език, освобождаващ се от арабо-персийските структури и чуждици, както и на Турското историческо дружество, което да положи основите на турската национална историография, призвана не на последно място да формира и новата идентичност на нацията, свързана, от една страна, с разграничаване от османското минало, а от друга - с настоящето и бъдещето на републиката. В този период силни произведения създават Решат Нури Гюнтекин ("Зелената нощ", 1928, и "Листопад", 1930), чийто роман "Чучулигата", е издаван 4 пъти в България и се превръща в своеобразен бестселър, Пеями Сафа ("Фатих- Харбие", 1931), Якуб Кадри Караосманоглу ("Чужденецът", 1932), Халиде Едип Адъвар ("Синекли Бакал", 1936).

След двете вълни на модернистичната поезия, създавана първо в кръга на "Сервети Фюнун", а по-късно и на списанието "Заря на бъдещето" (Феджри Ати), дълбоката революционна промяна в турската поезия осъществява световно, известният поет Назъм Хикмет Ран (1902-1963), сложил началото на турския "вер либр", без да се отказва напълно от предходната традиция на диванската и народната литература. По свой собствен път той достига до форми, които го приближават до поезията на Владимир Маяковски и Гео Милев. По пътя на обновлението на поезията поемат и други поколения по стъпките на своя предшественик Назъм Хикмет. Така името на Орхан Вели Канък се свързва с радикалното литературно-естетическо движение за обновяване на турската поезия "Първото ново" (Birinci Yeni), белязало един съвсем нов етап в нейното развитие. Вестител на новите дълбоки промени в съвременната турска поезия, настъпили през 40-те години, е поетичният сборник "Странно" (Garip, 1941) на "тройката" поети от т. нар. "Триножник"* - Орхан Вели, Октай Рифат и Мелих Джевдет Андай. Създаването на "непоетична" поезия и "нелитературна" литература - това според известния турски литературовед Мехмед Каплан е най-голямата революция в турската поезия, която извършват Орхан Вели и неговите съмишленици.

Съвременната турска проза също бележи важни етапи в своя развой. Много силен автор в периода между двете световни войни е Сабахаттин Али, положил основите на социалния реализъм, а също доразвил прозата със силно психологическо въздействие, анализирал влиянието на културните промени в обществото в своите романи "Дяволът е вътре в нас" (1940) и "Мадоната в коженото палто" (1943). Темата за малкия човек с неподражаемо майсторство и проникновение разработва в разказите си Саит Фаик

Абасъянък, рядко сравняван с Ан. Чехов в руската литература. Неговият герой е градският човек в своята понякога странна, понякога подтискаща, урбанистична среда.

За разлика от това, от началото на 50-те години в турската литература се заражда вълната на т. нар. селска литература, обърната към сериозните социално-икономически и културни проблеми на турското село. Факир Байкурт е един от представителите на талантливото и ярко поколение писатели, родени и израснали в Анадола, които внасят качествено ново осветляване на селската тема и разчупват тематичните рамки на прозата, ангажирана дотогава предимно с проблемите на големия град и на малкия човек в него. Неговите произведения като "Отмъщението на змиите" ("Yılanların öcü", 1961), "Съдбата на Ъразджа" (Irazca'nın dirliği, 1961) и "Поема за Кара Ахмед" (Kara Ahmet destanı, 1977) се отличават с достоверност и дълбоко проникване в същността на проблемите, с широтата и обхвата на жизнения материал, с художествената убедителност на характерите, с жив и колоритен народен език.

Несъмнено една от най-ярките фигури в този период е Яшар Кемал, който също пише за селото, но сам не се причислява към "селската вълна". С романа си "Индже Мемед" (İnce Memed) печели не само авторитетната награда на литературното списание "Варлък", но и международна известност. Неговите творби са издавани многократно и са преведени на 36 езика. Критичката Ан Филип пише за него в Liberation следното: "Познавахме един велик поет от Турция - Назъм Хикмет. Днес Турция обаче има и един голям романист - Яшар Кемал." По силата на разказваческия дар европейските критици го сравняват с Иняцио Силоне, Ерих Мария Ремарк, Пърл Бък, по размаха на повествованието - с Толстой, по жизнеността - с Дикенс.

В средата на 50-те години на ХХ в. започва своя творчески път и друг колос в съвременната турска литература, Азиз Несин (1915 - 1995), спечелил си славата на един съвременен Настрадаин Ходжа, събрал вековната източна и човешка мъдрост в дълбоко хуманистичното си творчество.

В годините след военния преврат от 1980 г. настъпва определена деполитизация и в културата. В този период като че ли литературата се фокусира много повече върху проблемите на собственото си развитие, по линията на сравнителния дискурс с явленията в световната литература. Това по някакъв начин довежда до изместване на политическите пристрастия на авторите, за да излязат на преден план въпросите на естетиката, поетиката, техниката на писане. В турската литература се появяват представители на големите тенденции и течения в литературния свят, като например магическия реализъм в творчеството на писателката Лятифе Текин, постмодернизма в

романите на Орхан Памук (или хиперреализма, както той самият е по-склонен да охарактеризира своя маниер на писане).

Съвременната турска литература съществува в многообразието на естетически направления, програми и манифести и неслучайно често пъти е сравнявана с "вечно променящо се море" или с "безбрежен и бездънен океан". Своеобразното ѝ развитие налага тя да бъде разглеждана както в светлината на съвременните световни литературни процеси и явления, така и през призмата на историческата ретроспективност.